

Uništenje Židova u NDH

Jakovina, Tvrtko

Source / Izvornik: **Antijudaizam, antisemitizam i Holokaust u Hrvatskoj, 2020, 79 - 127**

Book chapter / Poglavlje u knjizi

Publication status / Verzija rada: **Published version / Objavljena verzija rada (izdavačev PDF)**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:131:184671>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-09-10**

Sveučilište u Zagrebu
Filozofski fakultet
University of Zagreb
Faculty of Humanities
and Social Sciences

Repository / Repozitorij:

[ODRAZ - open repository of the University of Zagreb
Faculty of Humanities and Social Sciences](#)

Tvrtko Jakovina

UNIŠTENJE ŽIDOVA U NDH

Mladen Lorković, kasniji ministar vanjskih poslova, u jednoj od brojnih izjava o „manjinama” u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, kratko po njenu osnivanju, 25. svibnja 1941. u Požegi je izjavio: „Sav život u našoj državi započet će nanovo, jer će hrvatskim gradovima i cijelom Hrvatskom vladati Hrvati, a ne Srbi i Židovi, koji su prije uživali plodove žuljeva hrvatskog seljaka i radnika. Sada je tome kraj.” Tko bude na putu takvu planu, „stići će ga ustaška desnica”.¹ S Hitlerovom Njemačkom i Mussolinijevom Italijom, rušila se „zapadno-evropska demokracija u građanskim državama”, pa tako i u Hrvatskoj, pisali su intelektualci bliski režimu. Demokracija je „tuđinska ideologija, uvezena iz vana u hrvatski narod, koja se razvijala u građanskoj Hrvatskoj, dovela je i morala je matematičkom točnošću dovesti prije ili kasnije do prevlasti Židova gotovo na svim područjima”. Tako je „židomasonsku demokraciju” i tri zla koja su je činila – Židovstvo, Anglosase i Amerikance, trebalo iskorijeniti, kao „djecu Sotone i kćeri Izraelove”.²

¹ Alen Budaj, *Vallis Judaea. Povijest požeške židovske zajednice*, Zagreb: D-Graf, 337-338.

² Ivo Goldstein, *Židovi u Zagrebu 1918-1941.*, Zagreb: Židovska općina Zagreb i Novi Liber, 530.

Nezavisne Države Hrvatske nikada ne bi bilo da do 1941. Hitler nije pokorio veliki dio Europe, a onda u travnju u dvanaest dana uništio Kraljevinu Jugoslaviju. Ustaše, sljedbenici Ante Pavelića, tada su došli na vlast. Bez rata to nikada ne bi mogli, jer ih je bilo malo, jer su bili beznačajan čimbenik u političkom životu Banovine Hrvatske, jer su bili ekstremni. NDH nije bila suverena država, a ustaše nisu imali baš nikakve mogućnosti opirati se Nijemcima ili Talijanima.³ Kako su dijelove teritorija zauzeli Mađari, također saveznici, NDH se očito nije mogla nositi ni s manjim Hitlerovim saveznicima. Mogli su se, tako, obračunavati s vlastitim građanima, prije svega Srbima, Židovima, Romima, pa onda i dobrim dijelom Hrvata. Židova je na prostoru Nezavisne Države Hrvatske 1941. godine bilo oko 39 000, što uključuje sve one koji su potpadali pod rasne zakone, dakle i pokrštene i one koji se Židovima nisu osjećali, ali su ih takvima računali. Kraj rata doživjelo ih je 9000.⁴ Bio je to jednak postotak kao i u onim zemljama istoka Europe, u kojima je Holokaust bio najsnažniji, gdje su ga provodili Nijemci i gdje je Židova bilo mnogo.

Nova država stvorena 10. travnja 1941. trebala je biti „narodna... pučka, ili seljačka... buduća socijalna država... koja će... imati veliku i plemenitu zadaću; da ostvari vjekovne ideale hrvatskog naroda.”⁵ Židove, sve, bez iznimke, kao rasu, ondašnji su vlastima bliski intelektualci i neki svećenici opisivali kao narod koji „onom istom mržnjom, kojom su tražili osudu Isusa vičući: raspni ga, raspni”, sada mrze Hrvate. Židovi vladaju svima, mrze i pljačkaju, žele osvojiti svijet. Njihove novine i filmovi nemaju „plemenit cilj, moralni, odgojni, nacionalni ili socijalni”, već sve što žele „napraviti je nered u ljudskom

³ Ivo Banac, „Fašizam u teoriji i hrvatskoj praksi”, u: *Antisemitizam, holokaust, antifašizam*, ur. Ognjen Kraus, *Studia Iudaica-Croatica* 1, Zagreb: Židovska općina Zagreb, 1996., 304-305.

⁴ Ivo Goldstein, *Holokaust u Zagrebu*, Zagreb: Novi Liber, 636.

⁵ Vladimir Čičak, *Zadnji dani zapadno-evropske demokracije*, Zagreb, 1941. (prema Gordogan 11-14, 2007., 209-210., temat Branka Matana)

društvu i iz toga izvući kapital”.⁶ Židovi i Srbi bili su „narodi tuđi i strani”, govorio je Lorković, bili su glavni neprijatelji Hrvata i nove hrvatske države. Bili su to i Romi, ali njih se nije smatralo vrijednima čak ni spomenuti, njih se u transportima u koncentracijske logore i smrt nije ni brojalo kao ljude, već na vagone, bez imena i prezimena. Neprijatelji su bili i Hrvati koji su bili nedovoljno „domoljubi”, nedovoljno predani ustaškom cilju, pa bili oni komunisti, ljevičari, lijevi HSS-ovci, anglofili, slobodni zidari.

Iz redakcije zagrebačkog glasila *Novosti* točno na dan proglašenja NDH-a, jedan novinar, suradnik sportske rubrike, s puškom na ramenu, iz ureda je istjerao kolege, novinare, koji su smatrani nepouzdanima.⁷ Neki od njih uhićeni su već u svibnju. Zagrebački omladinci dovedeni su na stadion u Sveticama i čekali da im se nove vlasti obrate. Brali su žute cvjetove i stavljali ih u zapučke, solidarizirajući se s kolegama koji su morali nositi židovske zvijezde. „Srbi i Židovi neka izađu iz stroja svojih škola i svrstaju se lijevo od glavnine!” izdana je odjednom zapovijed. Svi su se zbunili, ali zagrebačka je omladina krenula s izdvojenima. Pozornici su psovali – „pišat ćete krv” – ali nitko se nije pokolebao, pisao je Aleksandar Flaker, kasnije profesor slavistike na Filozofskom fakultetu, jedan od sazvanih na Sveticama.⁸ Mjesto gdje se pokušalo demonstrirati arijevsu čistoću poslije je spaljeno u „Akciji stadion”. Sve je pokazalo da dobar dio Zagrepčana ne želi da se odvaja „arijevska omladina” od one židovske ili na drukčije načine nepodobne. Palež stadiona koji su izvršili zagrebački komunisti nove je vlasti posramio i dodatno uzrujao jer

⁶ Fra Vencel Kosir, „Antisemitizam”, *Nova revija – Vjeri i nauci*, Makarska, 1934. (prema: *Gordogan* 11-14, 2007., 207, temat Branka Matana)

⁷ Aleksandar Vojinović, *Andrija Maurović. Biografija. Prorok apokalipse*, Zagreb: Profil, 115.

⁸ Aleksandar Flaker, *Autotopografija*, sv. I., 1924.-1946., Zagreb: Durieux, 160.

je pokazao da su Zagrepčani još uvijek neagitirani, nespremni da odjednom svoje susjede Srbe i Židove moraju mrziti do smrti.

Mnogi su tada uhićivani, pa i čuveni kipar Ivan Meštrović, već u kolovozu 1941. Neki drugi su odvođeni u zatvor, ispitivani, pa puštani. „Najteže su bile preduge i neizvjesne ljetne, besane noći. San nije dolazio od straha zbog mogućeg prokazivanja. Prozvani su odlazili na saslušanje, batinanje, mučenje, odakle bi se vraćali unakaženi, obliveni krvlju ili bi odlazili na put bez povratka, na jedno od stratišta”, pisao je o tadašnjem ozračju mladi kipar Vojin Bakić.⁹ Ubijalo se tijekom cijelog rata. Smrt se događala posvuda, u malim i velikim gradovima, u Zagrebu i Požegi, u Đakovu i Bjelovaru, u Bosni i Hercegovini, na Pagu. Najodgovorniji su oni koji su nosili odoru, oružje, ali posredno i oni koji su šutjeli, gledali, okretali glavu, koji nisu željeli imati posla. Židovi koji su imali bolje veze i poznanstva, brakove s „arijevcima”, potrebno zanimanje, koji su otišli u partizane ili Italiju, mogli su se spasiti, preživjeti. Nova država bila je, međutim, potpuna diktatura, država bez parlamenta, bez pravde, mjesto gdje su najneobrazovaniji i najgori najednom došli na vodeća mjesta. Nijemci su se svojih saveznika grozili, ismijavali ih, ali kaos koji je stvoren dijelom im je odgovarao. Tako su uvijek mogli intervenirati, uvijek biti arbitri, nedoraslim političarima na vlasti u državi koja je objavila rat gotovo polovici svojih podanika mogli su uvjetovati baš sve.

Milivoj Aschner (Ašner) bio je u Požegi šef redarstva od osnivanja NDH-a 1941. do 21. rujna 1942., kada je otpušten iz službe. Umro je 2011. u Klagenfurtu, u Austriji, u dubokoj starosti, a da nikada nije odgovarao pred hrvatskim, ili bilo kojim drugim, pravosuđem za sumnje da je bio ratni zločinac.

⁹ Darko Bekić, *Vojin Bakić, Biografija ili kratka povijest kiposlavlje*, Zagreb: Profil, 48.

U ožujku 2005. godine Županijsko državno odvjetništvo u Požegi podignulo je istražni zahtjev protiv čovjeka koji je tvrdio da je završio pravne znanosti, pod sumnjom da je kao predstojnik Gradskog redarstva u Požegi odgovoran za uhićenja i slanje u logor Srba i Židova, uhićenja Hrvata ljevičara, pljačku i mučenja. Ašnera se teretilo da je odlučivao o iseljavanju židovskih obitelji iz njihovih kuća i stanova, da je s povjerenikom Gradskog poglavarstva Stjepanom Grgićem i ustaškim logornikom Krešimirom Kišpatićem, uz potporu Frica Hegediša, koji je bio na čelu „Kulturbunda”, Njemačke narodnosne skupine u Požegi, odmah po uspostavljanju Nezavisne Države Hrvatske, provodio politiku terora.

Požega je početkom Drugoga svjetskog rata bila gradić, neznatan i malo važan. Kratkotrajan uzlet iz ranijih razdoblja, velik broj poznatih stanovnika, stara Gimnazija osnovana još 1699., sve je to bilo nedovoljno za rast gospodarstva i podizanje grada nakon što su ga zaobišli glavni željeznički pravci. Desetak godina prije Drugoga svjetskog rata mjesto je imalo jedva nešto više od 7000 stanovnika. Tri godine nakon završetka rata, 1948., Požega je imala 8544 stanovnika.¹⁰ Sudbina tamošnje židovske zajednice slična je sudbini svih židovskih zajednica u najvećem dijelu Hrvatske. Židova je u kotaru bilo oko 300: muškaraca, žena i djece. Teško je povjerovati da je tako malo ljudi bilo gdje moglo nametnuti svoju volju i vlast znatno brojnijemu domaćem stanovništvu – a u kotaru je živjelo 48 000 ljudi – ali u mit o židovskoj dominaciji vjerovali su i mnogi u najbogatijoj i najuspješnijoj europskoj državi Njemačkoj, kao i u perifernome slavonskom gradu. Prva ubojstva nakon uspostave NDH-a u ovom mjestu hrvatske provincije – najprije Srba – dogodila su se

¹⁰ *Konačni rezultati popisa stanovništva od 15. marta 1948., Knjiga II., Stanovništvo po starosti i polu*, Beograd: Savezni zavod za statistiku 1951., 53.

već nekoliko dana po uspostavi nove države.¹¹ Prvi ubijeni Židov Požeštine bio je Edo Mosković, ravnatelj tvornice „Stock” (danas „Zvečevo”). Mosković je pružio otpor prilikom pretresa stana, uhićen, a onda vjerojatno otpremljen u Jadovno. Kako je i napisano u okružnici Ravnateljstva ustaškog redarstva od 23. srpnja 1941.: „Komuniste katoličke ili muslimanske vjeroispovijesti zadržati u pritvoru, dok Srbe i Židove ima se smjesta odpremiti u zbiralište Gospić.”

„Hrvatska vlada riješit će židovsko pitanje na isti način kao što ga je riješila njemačka vlada”, 22. travnja 1941. rekao je novi ministar unutarnjih poslova NDH-a Andrija Artuković pa je već 30. travnja 1941. donesena uredba o rasnim zakonima. Židove Požege, Židove NDH-a, poput Židova u Europi pod njemačkom vlašću, najprije su sustavno ponižavali. Ograničeno im je kretanje prije 10 ujutro i nakon 18 sati. Nakon 16. svibnja 1941. morali su nositi židovski znak: žutu traku s Davidovom zvijezdom i natpisom „Židov – Jude”. Izići bez znaka, značilo je biti kažnjen. Nositi znak i pokušati otići u kino, kazalište ili restoran, bilo je zabranjeno. Voziti se vlakom, nije više bilo moguće. Srbi i Židovi morali su predati sve oružje. Onda su 23. travnja 1941. zaplijenjeni radioaparati Židova, Srba i Hrvata koji su smatrani nepoćudnima. Akcija se izvodila posvuda, pa je i zagrebački odvjetnik Vladimir Velebit, poslije najvažniji Titov diplomat, koji se kao komunist i Srbin sklonio u stan očeva prijatelja iz vojske, svjedočio kako je u domobranski general Marić u Zvonimirovoj ulici „imao sobu punu radioaparata”.¹² Šef požeške policije Milivoj Ašner, pisalo je u dokumentima ustaških vlasti, uzeo je „od oduzetih

¹¹ Budaj, *Vallis Judaea*, 318.

¹² Vladimir Velebit, *Moj život*, Zaprešić: Fraktura, 257-258.

židovskih radioaparata i nekoliko ih podijelio svojom dobrim prijateljima i jedan od najboljih zadržao za sebe”.¹³

Prvo javno spaljivanje knjiga u Požegi organizirano je 15. svibnja 1941. Ukinuta su potom različita društva; sva židovska, ali i druga koja su se „istakla protuhrvatskim radom”. Od 4. lipnja 1941. Židovima je zabranjeno „svako sudjelovanje u radu, organizacijama i ustanovama društvenog, omladinskog, sportskog i kulturnog života hrvatskog naroda uopće, a napose u književnosti, novinarstvu, likovnoj i glazbenoj umjetnosti, urbanizmu, kazalištu i filmu”.¹⁴ Židovi nisu mogli biti sudski vještaci jer: „Židov po rasi, makar i pokršteni, ne mogu u stvarima arijaca biti sudbenim vještacima”.¹⁵ Židovi „po novom zakonu NDH” nisu uživali „zavičajno pravo” na prostoru Hrvatske.¹⁶ Đaci Židovi brisani su s popisa učenika i tako više nisu mogli u školu. Svima je u travnju 1941. školska godina završila. Kada su škole ponovno otvorene pet mjeseci poslije, Židova tamo više nije bilo. Paula Schreiner iz Bedekovčine u Zagorju ravnatelj je „... izbacio iz škole rekavši mi da više ne mogu pohađati nastavu jer sam Židov”.¹⁷ Glumica, čudo od djeteta, Lea Deutch, kao i ostale kolegice, dobile su već u travnju „Poglavnikove svjedodžbe”, jer se u njihovu školu, Treću žensku realnu gimnaziju u Zagrebu, uselila njemačka vojska. Mislila je da će učiti kod kuće, pa privatno položiti malu maturu, ali to se nije dogodilo.¹⁸

¹³ HDA, 1549, ZiG-NDH, I-33, kut.27, Str.377-399; Ustaška nadzorna služba, Ured II, Odjel 1, Dnevni izvještaj broj 14, Dana 14. siečnja 1943., Pregled političkih događaja u Požegi od 10.4.1941. - 15.1.1943., Broj 659.

¹⁴ Budaj, *Vallis Judaea*, 343.

¹⁵ *Vihor*, 30. kolovoza 1941. (prema Budaj, *Vallis Judaea*, 359).

¹⁶ Budaj, *Vallis Judaea*, 373.

¹⁷ Paul Schreiner, *Spašeni iz Zagreba. Sjećanja troje preživjelih srodnika na hrvatski Holokaust*. Zaprešić: Fraktura, 43.

¹⁸ Pavao Cindrić, *Lea Deutch – zagrebačka Anne Frank. Biografija*, Zagreb: Profil, 162.

Trgovine Židova označavane su crvenim natpisima „Židovska radnja – Jüdisches Geschäft”. Konačno, već 18. travnja 1941. Zakonska odredba o sačuvanju hrvatske narodne imovine proglasila je sve pravne poslove koje su sklopili židovski poduzetnici nevažećima. Židovi od toga trenutka vlastitu imovinu više nisu smjeli prodavati. Nisu smjeli raspolagati ušteđevinom u bankama. Potom je, 19. travnja 1941. na čelo poslova, veletrgovina, poduzeća, dolazio ustaški povjerenik, „radi nadzora i normalnog poslovanja”. Normalno je poslovanje uključivalo da se ono što je bilo židovsko (ili srpsko, jer ti su dućani i obrti prošli jednako), vrlo povoljno ili besplatno uzme i učini imovinom podobnih Hrvata. Milivoj Ašner je: „Za namještaj redarstva uzeo [je] mnogo skupocjenog židovskog namještaja – nekoliko kaučeva, desetak udobnih naslonjača, nekoliko pisanih stolova, luksuznih sjenila, biblioteka, kombiniranih ormara...”. Potom bi dovlačio nove stvari, a već preuzeto negdje premještao, sve dok nije saznao da „takovog luksuznog namještaja Poglavljenik ne trpi, pa je i taj posljednji nekamo odvećao”, pisali su poslije njegovi suradnici. Popis oduzetih stvari Ašner je „slučajno” izgubio, pisalo je u izvještaju iz 1943. „Koliko je uzeo još takovih dragocjenosti, namještaja, skupocjenih ogrtača, perzijanera, ne može se reći, kao ni to saznati kome ih je poklonio, jer je sa time bio jako darežljiv... (...). Kada su bili iseljeni židovi, nasilno je otvorio sve stanove bogatih židova, i draškao i meraćio...”.¹⁹ O ponašanju ustaškog šefa policije u gradu Požegi tragovi su ostali jer je došlo do sukoba unutar ustaške hijerarhije. Slično ili isto moralo je biti u svim gradovima.

Tako su „kamataši”, „korupcionaši” „pljačkaši”, kako su Židove zvali u novinama NDH-a, konačno prestali posjedovati bilo što. Oni koji su ostali

¹⁹ HDA, 1549, ZIG-NDH, I-33, kut.27, Str.377-399; Ustaška nadzorna služba, Ured II, Odjel 1, Dnevni izvještaj broj 14, Dana 14. siječnja 1943., Pregled političkih događaja u Požegi od 10.4.1941. - 15.1.1943., Broj 659.

bez ikakva prihoda, koji su bili stari, molili su vlasti da im omoguće povlačenje uštedevine. „Ja i moja supruga stari smo ljudi, oboje oko 70 godina i drugog imetka od kojeg bi mogli živjeti ne posjedujemo, do li malene kuće u kojoj stanujemo. Iako smo židovi, mi smo se uvijek osjećali sinovima hrvatskog naroda, kao takovi rodili i kao takovi ćemo i umrijeti. (...) Mi smo za čitavo vrijeme našeg života uvijek dobro radili, ne praveći razlike od nikoga, što su nam prilikom naše molbe upućene Županu potvrdili ovdašnji župni ured, te razni karitativni i socijalni odbori.” Sin jedinac Jakoba Neumanna bio je liječnik, ali tada u njemačkom zarobljeništvu.²⁰ Jakobova supruga spasila se, ali njemu ništa nije pomoglo. Neumann je nestao u Jasenovcu.

Sve što se događalo u Njemačkoj, događalo se i u NDH-u. U Zagrebu je već 1. svibnja 1941. postavljena izložba „Židovi: Izložba o razvoju židovstva, njihovog rušilačkog rada u Hrvatskoj prije 10.4.1941. Rješenje židovskog pitanja u NDH”. „Porazan je upliv Židova” jer samo jedan jedini velika je „opasnost za okolinu”, pisalo je u katalogu publikacije. Svi koji su se pokrstili, svi koji su svoja poduzeća nazivali „arijskim” naslovima, sada su to morali ispraviti, vratiti. Na području Nezavisne Države Hrvatske u 57 mjesta djelovale su 64 organizirane židovske općine. Od 6,5 milijuna stanovnika NDH-a, Židova je bilo jedva 39 400. Propaganda je još prije rata, a posebno nakon njegova izbivanja, stalno brojila koliko je nehrvatskih, dakle srpskih, koliko židovskih dućana, kina, imovine. „Tako mi gledamo filmove koje Židovi hoće”, pisalo je u lokalnom časopisu u Požegi, slijedeći Pavelićeve procjene.²¹ Uništene su gotovo sve sinagoge, razorena su groblja. Uništavane su i pravoslavne crkve. Požeška sinagoga razvaljivana je četiri dana od 31. svibnja 1941.g. Srušena je nakon rata, u gradu u kojem Židova više nije bilo.

²⁰ Budaj, *Vallis Judaea*, 337.

²¹ Isto, 314.

Zakonska odredba o preuzimanju svih židovskih stambenih zgrada i imanja donesena je 27. kolovoza 1941. „U obzir dolazi cjelokupni pokretni imetak kao: gotovina, spavaće i jedaće sobe, kuhinjski namještaj, odjeća, obuća, krevetnina, jedaći pribor... U obzir dolazi i zaliha hrane i pokretni živi imetak.” Židovi su morali navesti koliko njihove obitelji imaju članova, od čega žive, navesti kada i kome su koji predmet darovali, navesti kada su kršteni. „Svaka prodaja ili poklon pokretnina po židovima nije dozvoljena, a ako je to ipak načinjeno imade se posebno istaknuti, uz naznaku točnih podataka.”²²

Gradsko poglavarstvo u Požegi Okružnicom od 9. prosinca 1941. tražilo je da se popiše sav pokretni imetak Židova u četiri dana, što je olakšavalo „preuzimanje” njihove imovine, a zapravo pljačku. Frida Geršković pisala je svojoj nekadašnjoj radnici: „Svaki dan donosi nova uzrujavanja. Sada opet sve u sitnice moramo popisati što imamo. Znamo da nije ništa više naše, ali čemu nas muče i s time? Jučer sam nakon mjesec možda i više dana bila kod nas u dućanu. Tako me jeza spopala da nisam svu noć spavala.”²³

Na temelju Zakonske odredbe o zaštiti arijevske krvi i časti hrvatskog naroda od 30. travnja 1941. i Zakonske odredbe o rasnoj pripadnosti, šef redarstva Milivoj Ašner zapovjedio je iseljavanje 28 židovskih obitelji: Kohn, Pollak, Krausz, Poper, Roth, Steiner, Spitzer, Ungar, Binefeld, Bacharach, Braun, Hass, Dajč, Štark, Šorš, Minz, Bauer... iz svojih domova, u sjeverni, sirotinjski dio grada. Kada je zapovijed o preseljenju došla, Frida Geršković pisala je: „... imam neiskazanu brigu sa stanom. Moramo se... iseliti, a nemamo kuda. Već sam si oči isplakala, po cijele noći ležim kao u bunilu, kuda ću sa

²² Isto, 375.

²³ Pismo Fride Geršković bilo je u posjedu Marina Gerškovića, veleposlanika SFRJ, sina Leona Gerškovića. (Prema: Kazneni predmet protiv okrivljenika Milivoja Aschnera). Arhiv suda u Požegi.

stvarima? Ne znam kako ću sa životinjama? (...) Sada smo se vratili sa traženja stana i nismo našli ništa. Sam Bog zna kako ćemo? Hoću l' ja to sve preživjeti dvojim. Noći su mi grozne.”²⁴ Židovi, međutim, nisu više bili ništa: nisu bili državljani pa su „iz razloga javnog reda i sigurnosti” preseljeni u potleušice „bez razlike stališa, starosti i spola”. Podstanarske su sobe imali sami plaćati. U njihove kuće uselili su se oni koji su bili uz režim, često i iz drugih dijelova zemlje.²⁵ Preseljenje iz domova događalo se posvuda. Iz Osijeka je 500 Židova još u ljeto 1941. deportirano u Gospić. Iz Zagreba je do rujna 1941. deportirano 3000 Židova u logor Danicu, pa Jadovno, od ljeta 1941. u Jasenovac.²⁶ Oni koji su izbjegli ovaj val uhićenja, odvedeni su u ljeto 1942.

Potom je 20. prosinca 1941. Ašner uhitio 19 ljudi, pod optužbom da su komunisti. Dovedeni su u redarstvo, „gdje je većina njih mučeno na najzvjerskiji način... Udarani su štapovima i bikovačama, šarafljeni za neke stolove, vješani na neke cebaljke, a neki su čak i morali kopati rake za nekoliko ljudi, koji su strijeljani po prijekom sudu.”²⁷ Nitko iz ove skupine komunista ili ljevičara na kraju nije osuđen. Židovi, privedeni samo nekoliko dana kasnije, bili su manje sretni. Na Božić, 25. prosinca 1941., većina Židova Požege skupljena je u Ustaški stan. Oni koji nisu mogli hodati sami, prevezeni su tačkama. Predloženo im je da se toplo odjenu, ponesu što više stvari. Potom im je oduzeta vrednija imovina koju su nosili. „Kad su došli na ustaški stan morali su se svi skinuti do gola, a sve stvari koje su sa sobom ponesli oduzete su im. Još su ih gole pretraživali i to žene posebno, a muškarce posebno”, pisalo je u

²⁴ Pismo Fride Geršković Pepici, 20. listopada 1941., Požega. Arhiv suda u Požegi.

²⁵ Budaj, *Vallis Judaea*, 367-368.

²⁶ Stephane Bruchfeld i Paul A. Levine, *Pričajte to svojoj djeci... O Holokaustu u Europi 1933-1945.*, Zagreb: Srednja Europa, (Dodatak: Snježana Koren i Loranda Miletić, „Holokaust u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj”, 99).

²⁷ HDA, 306. ZKRZ Zh kut.173.; Zemaljska komisija, tekući broj 4221, 21.3.1945. (Podaci o zločinima okupatora i njihovih pomagača).

materijalu Okružne komisije za utvrđivanje ratnih zločina iz listopada 1945. Tako preodjeveni u krpe, požeški su Židovi prebačeni u zgradu Vatrogasnog doma²⁸, a onda na Željeznički kolodvor, u „marvene” vagone, bez grijanja. Promrzli, jer krpe koje su im bile zamjena za predane bolje komade odjeće nisu štatile od hladnoće, odvezeni su: muškarci u Jasenovac, žene i djeca u Đakovo. Tamo im se „gubi svaki trag”, pisalo je u sudskom spisu. Stradali u Đakovu prevoženi su prema groblju putom koji je vodio uz kuću Darka Appergera. Promatrao je kako svakoga dana na primitivnim kolicima prolaze leševi. „Najprimitivnija kolica”, „židovske noge vire izvan cerade”, obično tri do deset, svakoga dana. Liječnik u logoru, Čeleta, umro je od infarkta, jer nije mogao podnijeti patnju.²⁹

Ida i Hugo Breyer bili su trgovci željeznarijom u Bjelovaru. Kada je postalo jasno da ustaše skupljaju Židove, nazvali su sina Karla, inače liječnika, ginekologa, u Zagrebu. „Dolaze po nas”, izgovorila je Ida i sklopila slušalicu. Karlo, koji je sa suprugom Ružicom i sinom Brankom stanovao u Jurišićevoj u središtu Zagreba, znao je da, bude li vlak iz Bjelovara odmah upućen u Jasenovac, nitko nema baš nikakve šanse preživjeti. Obukao je svoje najbolje odijelo, uputio se na zagrebački kolodvor, ušetao u zapovjedništvo i na savršenome njemačkom sa snažnim austrijskim naglaskom – ginekologiju je specijalizirao u Grazu – „zapovjedio” da se cijela kompozicija vlaka iz Bjelovara uputi prema Zagrebačkom zboru. Roditelje je uspio izvući, ali je sam uskoro završio u Jasenovcu, no pušten je kao liječnik potreban za liječenje endemskog sifilisa i drugih bolesti u Bosni.³⁰

²⁸ „Milivoj Asner sent Jews and Serbs to the Camps. But will he escape justice?”, *Guardian*, November 25, 2005.

²⁹ *Antisemitizam, holokaust, antifašizam*, 229 (iz rasprave).

³⁰ Razgovor s Brankom Breyerom, 27. 3. 2019.

Supruga liječnika Vrhovne komande Vojske Kraljevine Jugoslavije, zagrebačkoga ginekologa Radoslava Akermana, Branka, kada je vidjela da joj se suprug ne vraća iz njemačkog zarobljeništva po završetku Travanjskog rata 1941., otišla je do Feldkommande u Gajevoj ulici u Zagrebu. Branka, koja je znala njemački i poslije postala prevoditeljica, na savršenome njemačkom jednom je od njemačkih časnika koji ju je primio objasnila razloge dolaska, dodala kako bi znanja njezina supruga bila korisna za mladu državu, a i kako je ona u Zagrebu sama. Njemački ju je časnik saslušao. Očito se nije radilo o nacistu. Povukao ju je prema prozoru, tako da ih svi nisu mogli čuti. „Junge Frau, lassen Sie ihm wo er ist. Wenn er zurück kommt geht er direkt nach Jasenovac; er kommt Ihnen nimmer nach Hause”, odgovorio je – na austrijskome njemačkom – i spasio život Radi Akermanu. Branka je poslije pješice preko Velebita prebjegla u Karlobag i uspjela preživjeti rat.³¹

Poglavnik NDH-a Ante Pavelić 25. prosinca 1941. donio je Zakonsku odredbu o upućivanju nepoćudnih i pogibeljnih osoba na prisilan boravak u sabirne logore. Ustaško redarstvo odgovorno je za trajanje internacije, a protiv toga suda nema žalbe. Drugi su slično doživjeli nešto poslije. Nijemci su znali kakvo je mjesto Jasenovac, pa je i njemački general u Zagrebu Gleise von Horstenau zapisao da je to mjesto užasa, gdje je Nijemcima ulazak moguć samo tenkovima.³² Za deportacije, otimačine, poniženja i ubojstva znali su i čuli i drugi. Jasenovac je bio jedan od brojnih mjesta stradavanja, logora smrti, u ondašnjoj okupiranoj Europi. Bio je ipak jedini logor gdje uprava nije bila

³¹ Razgovor s Darijom Breyer, 27. 3. 2019. „Mlada damo, pustite ga da ostane gdje jest. Ako se vrati, neće ići kući, već ravno u Jasenovac.”

³² Edmund Gleise von Horstenau, *Zapisi iz NDH*, Zagreb: Disput, 2013., 162.

njemačka, gdje su većinske žrtve bili Srbi. Ukupno je u Jasenovcu stradalo oko 100 000 ljudi, a od toga broja 17 000 ubijenih bili su Židovi.

Otac Paula Schreiner, Ferdo, vlasnik ciglane u Bedekovčini, najprije je transportiran u logor u Loboru, a onda je u kolovozu 1942. pisao sinu, još dječaku, koji je ostao slobodan, kako će ga transportirati u Poljsku. U ljeto 1942. cijela obitelj uhvaćena je i odvezena u Križanićevu ulicu, u jednu od najpoznatijih škola u Zagrebu. Bela i Valy Reich, Berta i Edo... Paul, „Nije bilo ničeg drugog osim stolaca i školskih klupa”. Židovi koji dotad nisu transportirani, prikupljeni su tu, u središtu grada, u najelitnijoj zoni glavnog grada Hrvatske. „Zrak koji se ondje udisao i duševno stanje ljudi... teško je opisati. Znali smo dobro da ćemo uskoro svi biti mrtvi.”³³ Paul je uspio pobjeći; teta Valy jednom je policajcu kojeg je poznavala dala nakit. „Za nas se više ništa ne može učiniti, no, molim te, spasi ovo dijete.” Tako je trećeg dana Paul izišao iz škole pretvorene u sabiralište, sjeo na tramvaj, odvezao se do Zapadnoga kolodvora u Zagrebu i nastavio prema Zagorju, gdje se spojio s očevim prijateljima, koji su bili povezani s Titovim partizanima.³⁴ Njegov otac otišao je u Auschwitz. Bio je to „transport očaja”, kako je u jednoj pjesmi napisala svjedokinja:

„Transport je ušao u željezničku stanicu / vagoni za stoku / bili su prepuni
očajnih ljudi / čuvanih sa svih strana od čudnih ljudi naoružanih do zuba. //
vode, vode, vapaj sam čula / u vagonu jednom / ugledala sam nesretnu ženu /
i muža njenog kako mi mašu / iz klupka očajnih ljudi / osuđenih na patnju.
// S druge strane transporta / bila je njihova tvornica / njihov dom / nekoliko
zdenaca / bajeri puni vode / a oni su žeđali, oni su patili / ljudi meni tako
dragi / roditelji mog najdražeg / prijatelja Paula. // Potrčala sam do zdenca /

³³ Schreiner, *Spašeni iz Zagreba*, 66.

³⁴ Isto, 66-67.

posudu za vodu nisam imala / transport je krenuo / da stane, iz sveg glasa sam vikala / vode, Đurica, vode / taj vapaj nikada nisam zaboravila.”³⁵

Jasenovac, Jadovno, Đakovo, pa prvi logor Danica, pa privremeni „iseljenički logor” u Požegi... Sabirno- iseljenički i useljenički logor na Glisu, u Požegi, uspostavljen je 9. srpnja 1941. Upravitelj mu je bio Ivan Stier. Logor je bio privremenog tipa, ugasio se do kraja godine. U njemu je u ljeto 1941. došlo do pobune jer su „grčko-iztočnjaci”, Srbi, navodno podignuli pobunu. Sve je trajalo kratko jer su „ustaše odmah pristupili radu, a k tome je i jedna strojnica ovaj rad pomagala”.³⁶ Pobuna je bila rijetko isplativa, značila je obično trenutnu smrt.

„Slavonskom blatnom cestom kamion juri. / Na njemu roblje. Straža oko njega. / Kundak i bodež. Dan jesenji suri. / Žalosna, pusta jednoličnost svega. // Povorka čudna dolazi sve bliže: / Sablasni, suhi, sagnuti kosturi – / Bez snage noga, jedva da se diže, / Bez sjaja oko i bez cilja zuri. // Polako idu: Roj zatočenika / Bradom obrasla, izbljedad lica. / Na njima krpe bez boje i lika. / Oko njih straža. I rana pada tmica. // S kamiona pljusnu kiša udaraca / Jauk. I povik: „Umlati! Obori!” / A roblje šuti. Krpa blatom gaca. / Stražarska pjesma sumrakom se ori.”³⁷ Antun Barac, profesor i književni teoretičar, pa pjesnik, bio je jedan od onih koji su u Jasenovcu zatvoreni, ali i onaj koji je iz logora izišao. Barac je bio slobodni zidar i ustaše su ga uhitili kao pripadnika društva koje vlasti nisu mogle nadzirati, u čijim je redovima ionako bilo mnogo Židova, udruženja kojeg su se bojali u svim zatvorenim društvima. Poslije rata, Barac je bio dekan Filozofskog fakulteta i rektor Sveučilišta u Zagrebu.

³⁵ Isto, 68–69. Pjesmu je napisala Đurđa pl. Toldy Barilar.

³⁶ HDA, 1549, ZIG-NDH, II-26, Kut. 113, Str. 1180-1191. (Izveštaj Ravnateljstvu za javni red i sigurnost u Zagrebu o pobuni u iseljeničkom logoru u Požegi, Požega 28.8.1941.).

³⁷ Antun Barac, *Bijeg od knjige*, Zagreb: Litteris, 2015., 131.

Jasenovac je bio jedan od glavnih logora u njemačkom sustavu logora. Partizanka, inače studentica ekonomije u Zagrebu Vanda Novosel, koja je razmijenjena za Nijemce, po dolasku u Bihać 16. studenoga 1942., pričala je „Užasne stvari... o logoru u Jasenovcu”, pisao je u svom dnevniku iz partizana Vladimir Dedijer. Nekoliko dana poslije, zapisao je kako su radili na brošuri o Jasenovcu, „jednom od najstrašnijih dokumenata današnjice”. Na knjižici su radila trojica Židova koji su pobjegli iz logora, kad su ih vodili na rad u mlin, s druge strane Save. Solomon Romano slagao je slog za knjigu. „Ja ne mogu da spavam od kako sam počeo ovo da slažem. Tamo su mi odvedeni otac, majka, tri sestre i dva brata. I ja sam bio s njima u kući 1941 godine, ali sam iskočio kroz prozor, pa pravo u partizane...”³⁸

Liječnici Židovi najčešće su se spasili, kao i oni činovnici čija se zamjena nije mogla naći. Takvi su bili izuzeti od „dužnosti nošenja znaka za Židove” jer on ga „ponizuje pred narodom”.³⁹ Dio je mogao tražiti i institut „počasnog arijca”. Dio je uspio biti nezahvaćen prvim valom progona, premda je najveći dio zajednice tada stradao, nestao. Nijedno ime požeških Židova, spomenuto u tekstu, više ne postoji. Tih građana među Požežanima više nema, kao što su mnoga imena i ljudi koji su ih nosili nestali u Zagrebu, Osijeku, Križevcima, pa cijeloj Hrvatskoj, velikom dijelu Europe.

Među Židovima Požege, iako prekršten davno prije rata, bio je dr. Artur Horvat, kirurg, otac čuvenog ekonomista Branka Horvata. Žena mu je bila Hrvatica, imala je njemačko podrijetlo. On je u požeškoj bolnici liječio jednog njemačkog pilota, čiji se avion srušio 6.4.1941. na povratku s bombardiranja Beograda. U bolnici je bio i jedan teško ranjeni jugoslavenski vojnik. Četiri dana kasnije, promijenile su se okolnosti, pa je Nijemac bio slavljen kao

³⁸ Vladimir Dedijer, *Dnevnik*, Beograd: Jugoslovenska knjiga, 1951., 281-282.

³⁹ Cindrić, *Lea Deutch*, 171.

osloboditelj, komu su hodočastili obični građani s poklonima, dok je Srbijanac postao zarobljenik. Horvat je postao uhapšenik, jer ga je „šaka oboružanih ustaša” obavijestila da je interniran u bolnici do daljnjega. „Tu sam vidio kako mogu ljudi preko noći postati nemoralni i vođeni najnižim instinktima”.⁴⁰ Potom je Artur Horvat prebačen na pustaru Valerovac, zabranjen mu je ulazak u grad i šetnja. „Na očigled požeških građana čistio sam krampom i lopatom kanale. U to vrijeme vladao je u Požegi najkrvaviji teror, pljačke i ubijanja”, pisao je o prvim danima. Kako je Horvatova zamjena u požeškoj bolnici bila nesposobna, povremeno su ga pozivali da, s rukama izranjavanima žuljevima, operira. „U operacionoj sali morao sam vršiti operaciju u prisutnosti ustaše sa revolverom u ruci pod prijetnjom života, ako operacija ne uspije”. Horvat je ostao živ, zato jer u Požegi nije bilo kirurga. Sve drugo, ispitivanje i premlaćivanje, morao je istrpjeti. U lipnju je uhićen i ispitivan, „pred ruljom pripitih ustaša, a gdje su bila i dva njemačka vojnika”. Horvat je morao stajati okrenut prema zidu, „dok su ustaše gumenim palicama tukli ga odostraga, a oba Nijemca tukli ga pesnicama po licu”. Potom su ga skinuli do gola, bacili preko nekoga kovčega, gdje ga je jedan od čuvara „udario po leđima i nogama batinom”.⁴¹ Spasio ga je slučaj, činjenica da je nekoliko mjeseci prije rata operirao jednog od ustaša koji ga je pustio kući. Odrekao se mirovine i bilo kakvih zahtjeva od vlasti NDH-a. Svejedno su mu noću u stan dolazili Milivoj Ašner i Krešimir Kišpatić, „te su mu iz kuće uzimali stvari za upotrebu, a kako je bio povređeni u teškom psihičkom stanju, to se uslijed tih noćnih

⁴⁰ HR HDA 2003 – 18.1. Drugi članovi obitelji Horvat, kutija 109, Artur Horvat (1895-1981), otac (A. Horvat, Moja sjećanja).

⁴¹ HDA, 306, ZKRZ – Zh kut. 334., Zemaljska komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, Zh. Broj 22287; Gradska komisija za utvrđivanje ratnih zločina, Karlovac, br.310/45, 12.11.1945., 22287-22293 (iskaz Artura Horvata).

dolazaka njegovo psihičko stanje pogoršalo”.⁴² Pomoć od svoga nasljednika u bolnici nije dobio. Artur Horvat konačno je poslan kao liječnik u Bosnu.⁴³ Zagrebački epidemiolog Miroslav Šlezinger predložio je ustaškim vlastima da se 70 zagrebačkih liječnika uputi u Bosnu i da se ondje bore protiv tifusa, a vrijedilo je to i za druge. Učinio je tako i dr. Breyer, koji je sa suprugom i sinom Brankom prebačen u Zavidoviće, odakle je početkom 1945. pobjegao je u partizane i kao vojni liječnik Jugoslavenske armije dočeka kraj rata. Mnogi su prišli partizanima i tako se spasili. Spasio se i dr. Artur Horvat.

Mješoviti brak spasio je i zagrebačkog arhitekta Ignjata Fischera, jednog od najutjecajnijih zagrebačkih arhitekata između dvaju ratova. Početkom rata Fischer je imao sedamdeset godina, ali je svejedno često zatvaran. „Na posljedicama tih progona teško je obolio, te umro god. 1948”, napisala je njegova kći.⁴⁴

Jakov Geršković bio je trgovac iz Bučja kod Požege, otac Leona Gerškovića, kasnijeg osnivača Fakulteta političkih znanosti u Zagrebu, pravnika i političara, autora prvog ustava Etiopije. On je u Jasenovcu ubijen okrutnije od drugih.⁴⁵ Među stradalim požeškim Židovima bili su i Zdenko i Ruža Haas. Haasovi, inače dugo u Požeštini, trgovci „manufakturnom robom i cipelama”, imali su pomoć u domaćinstvu. Mandica Taborsky brinula se za njihov vrt, a njezin suprug Emanuel Taborsky, krojač, pomagao je u drugim poslovima. Prije no što su odvedeni, Taborsky su ponudili brigu o Ivici, sinu Haasovih. „Ako se, ne daj Bože ne vratimo, pričajte Ivici o nama, recite mu gdje je rastao.

⁴² Isto, broj 22292.

⁴³ Budaj, *Vallis Judaea*, 333-334.

⁴⁴ Marina Bagarić, *Arhitekt Ignjat Fischer*, Zagreb: Muzej za umjetnost i obrt i Meandarmedia, 2011., 30.

⁴⁵ Budaj, *Vallis Judaea*, 379.

I o njegovu porijeklu, a kad poraste neka dozna i što se ovdje događalo.”⁴⁶ Ivica Haas rat je preživio, ali njegov otac nije Jasenovac kao ni majka Auschwitz. Ivica Haas za smrt svojih roditelja odgovornim je smatrao Ašnera.

Tako je „židovsko pitanje” režim koji su tobože tek Nijemci nagovorili da proganja Židove, jer su, eto, Židovke bile ili su imale židovske krvi supruge Pavelića i Slavka Kvaternika, a bilo je i visokih časnika židovskog podrijetla u oružanim snagama NDH-a, i spremno, lako, bez prosvjeda, provodi Holokaust. Oni koji nisu zahvaćeni krajem 1941., uhićivani su 1942. Oni koji su prošli neokrznuti tada, stradali su u svibnju 1943., kada je u Zagrebu uhićeno 1700 Židova i odvezeno u Auschwitz. U glavnom su hrvatskom gradu tada slobodni ostali još samo Židovi iz mješovitih brakova.⁴⁷ Žandarski teror tridesetih godina u Kraljevini Jugoslaviji nekima je dovoljno opravdanje da se formirala ekstremna desna, fašistička skupina nacionalista, no je li taj teror opravdanje za logore i ubijanja desetaka tisuća ljudi? Što je s nestankom Roma, koji sigurno nisu bili ni vlasnici industrije i kinodvorana, pa ni žandari? Svi oni, kao i Hrvati koji su bili liberalni, stradavali su u državi koja je bila teroristička, diktatorska, koja je hinila da je organizirana država. NDH doista nije bila država, nije imala snagu bilo što prigovoriti, a zapravo to nije ni željela.

Židovi Požeštine, kao i mnogih drugih sredina, u nekoliko mjeseci postojanja NDH-a, opljačkani su, a onda i likvidirani. Milivoj Ašner nije stradao. Preminuo je u Klagenfurtu u 98. godini 14. lipnja 2011. godine. Nakon što je iz Daruvara, u koji se vratio nakon 1990., a gdje je i politički djelovao, otišao natrag u Austriju, za Hrvatsku televiziju komentirao je igru hrvatske nogometne reprezentacije 2008. godine. Pojavio se na utakmici,

⁴⁶ Miriam Steiner-Aviezer, *Hrvatski pravednici*, Zagreb: Novi Liber, 2008., 111-115.

⁴⁷ Cindrić, *Lea Deutch*, 178.

pisao je o tome međunarodni tisak, izazvalo je to ponešto reakcija, no ne vlasti, ne sudova, ne većine ljudi.⁴⁸ Ašner se nije osjećao odgovornim za bilo što. Nije, govorio je, u NDH-u bilo deportacija, a logora još manje. Logori su, tumačio je, skupi, tamo ljude hrani država, a ona je morala štedjeti, pa ih zato nije ni bilo. Lojalnima se, govorio je, nikada ništa nije dogodilo. Nelojalne se protjeralo. Kamo su protjerivani Židovi i Romi, novinar nije pitao. Što je sa svim dokazima, milijunima dokaza i svjedoka, također nije rečeno. Ašner je u jednome drugom razgovoru za novine rekao kako bi jednostavno izgubio posao da nije poslušao zapovijedi, koje su dolazile iz centra, od vrha, on jedva da je mogao nešto učiniti. Da jest, sam bi stradao. Napokon, Židova je bilo malo. Stradali su uglavnom Srbi, što je vjerojatno manje loše. „Deset godina sam živio u Daruvaru i onda se odjednom pojavi Židov i zato što je Židov, svi mu vjeruju”, rekao je Ašner novinaru britanskoga *Guardiana*.⁴⁹ Laž je prečesto sastavni dio hrvatskog odnosa prema prošlosti.

Upravitelj logora Jasenovac Dinko Šakić 1999. u Republici Hrvatskoj je suđen i dosuđena mu je visoka kazna. U zatvoru je umro. Ašneru se ni poslije nekoliko godina nije počelo suditi. Bi li u Hrvatskoj u trećem desetljeću 21. stoljeća, sa svim relativizacijama ustaškog pozdrava, udrugama financiranim od ministarstava RH, Vlade RH, koje posve negiraju holokaust i stradavanja u NDH-u, to bilo moguće? U epizodi s Milivojem Ašnerom sadržano je sve što opisuje Hrvatsku nakon 1990.: nogomet, javna televizija koja ne postavlja prava pitanja, neučinkovito sudstvo, rat i zločini iz Drugoga svjetskog rata,

⁴⁸ „Praise for „treasured” Nazi suspect revives accusations that Austria is sheltering him”, *International Herald Tribune*, 20. lipnja 2008.; Miljenko Jergović, „Djedica Ašner na glavnom stanu HTV-a”, *Jutarnji list*, 24. lipnja 2008. <https://www.jutarnji.hr/arhiva/djedica-asner-na-glavnom-stanu-htv-a/3944571/> (pristupljeno 28. ožujka 2019.).

⁴⁹ „Milivoj Asner sent Jews and Serbs to the Camps. But will he escape justice?”, *The Guardian*, November 25, 2005.

zaborav, zgražanje međunarodne javnosti, ali i postojanje pravednika među narodima, osobni napor da se zločin imenuje zločinom, istraži, što je učinio Alen Budaj... Sve je sadržano u jednoj priči, jednome provincijalnom gradu, jednoj sudbini. Primjera bi se moglo naći i drugdje, sudbina poput onih opisanih u ovom tekstu ima posvuda, a njihovo prešućivanje, preskakanje, toleriranje ili ohrabrenje dovest će samo do gorčine, odvojenih kolona sjećanja u Jasenovcu, srama.

Glavni desni tjednik u Poljskoj *Tylko Polska* („Jedino Poljska”) objavio je početkom 2019. članak „Kako prepoznati Židova?”, navodeći neka od tipičnih imena, antropološke karakteristike, izričaj, sugerirajući kako se prikrivaju, kako se ponašaju. Svrha je članka bila da ih se porazi jer, govorio je autor članka, „ovo ne može više ovako”. Reakcija desnih novina, koje su distribuirane političarima i članovima Seima, a dijeljena je unutar zgrade parlamenta, bila je prije svega motivirana kritikom Poljske na konferenciji povjesničara Holokausta, gdje se, po ocjeni osjetljivih Poljaka, čulo mnogo toga antipoljskog. Na naslovnici novina bila je fotografija Jana Grossa, slavnog povjesničara s Princetona, koji je već dugo meta napada poljskih desničara, prije svega zbog svoje studije o antisemitizmu među Poljacima, koji nije bio njemački, koji Nijemci nisu ni donijeli, već su ga eventualno tek oslobodili.⁵⁰ Mađarska je mogla isto. Ondje nije Gross, već George Soros, pa George Lukacs, pa svi koji su protiv sadašnjeg režima. Zlouporebe Holokausta ima posvuda, čak i u Izraelu. Odmak od stvarnog događaja pogoduje zloporabi povijesti. Nije tako više Hitler, već Amin al Husseini odgovoran za smrt europskih Židova, izjavio je premijer Netanyahu na Svjetskome cionističkom kongresu 2015. godine.⁵¹

⁵⁰ Samuel Osborne, „Polish newspaper runs front page list on ‘how to spot a Jew’”, *The Independent*, 14. 3. 2019.

⁵¹ „Netanyahu: Hitler didn’t want to exterminate the Jews”, *Haaretz*, 21. listopada 2015.

Hrvatska je od mnogih sličnih država u srednjoistočnoj Europi nešto drukčija jer su i njezini logori za vrijeme Drugoga svjetskog rata bili drukčiji. Ustaški režim imao je vlastita postrojenja za ubijanje, ondje nije bilo Nijemaca, a Nijemci nisu bili oni iza kojih se može skrivati kada se govori o rasnim zakonima i progonu Židova. NDH ne samo da nije bila suverena, bila je zemlja nasilja, ubojstava, kriminala, krađa, nesigurnosti. Holokaust se događao tu, ispred očiju drugih građana. Sve dok se iskreno, bez traženja isprika, bez polovičnih rješenja i jednog narativa za strance, a drugog za domaću stranačku mašineriju, ne suočimo s holokaustom i genocidom, nećemo si moći objasniti što se događalo, nećemo se razumjeti. Europa, pa tako i Hrvatska, pa i mali gradovi u našoj zemlji, mnogo su toga dobivali od kreativnih i vrijednih sunarodnjaka Židova (i Srba). Holokaust je uništio stare ekonomske i znanstvene elite posvuda.⁵² Mnogo je izgubljeno nakon 1945. Morali bismo barem znati pamtiti i jasno reći što se dogodilo. Odgovornost za to nije apstraktna, već naša.

⁵² Tony Judt, *Postwar. A History of Europe Since 1945*, London: Pimlico, 2005., 5, 24-25. i dalje.

Uništenje Židova u NDH

Rušenje zagrebačke sinagoge u Praškoj ulici simbolički je označilo brisanje svega židovskog iz života grada. Apsurdno objašnjenje rušenja bilo je to da je sinagoga navodno smetala urbanističkoj regulaciji grada. Nakon Drugoga svjetskog rata na tome je mjestu neko vrijeme stajala robna kuća, a nakon što je i ona porušena, ostala je prazna parcela. Sličnu prazninu u ekonomskom i kulturnom životu Zagreba ostavilo je i stradanje židovskoga građanstva.

žoz

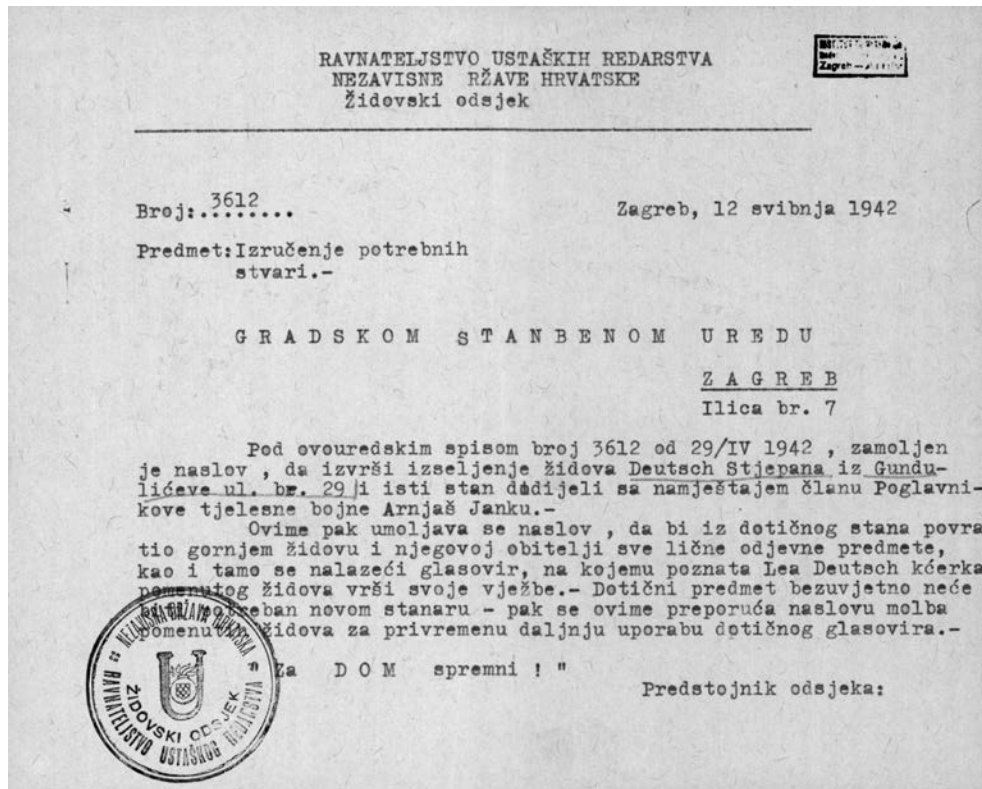

Prije deportacija, neki su Židovi smješteni u geta kao privremene postaje na putu za logore. Ova je razglednica upućena iz židovskog naselja (geta) na Tenjskoj cesti u Osijeku.

HR-HDA-306, ZKRZ GUZ 2736/1946.

Ustaški zločini nad srpskim stanovništvom u samom početku postojanja NDH-a uskoro su rezultirali otporom i jednako neljudskom odmazdom nad katolicima i muslimanima. Krajem lipnja proširile su se glasine o pripremama velikog ustaškog pogroma Srba (u proglasu imenovanih „jednim dijelom pučanstva”), a za širenje tih glasina poglavnik je kolektivno okrivio Židove, dodajući time još jedan argument za njihovu potpunu likvidaciju.

Uništenje Židova u NDH

Ova dva dokumenta, vezana uz obitelj poznate dječje kazališne zvijezde Lee Deutsch, naoko bi govorele u prilog humanosti barem dijela ustaških vlasti. U prvom dopisu predsjednik Židovskog odsjeka Ravnateljstva ustaškog redarstva obavještava Gradski stambeni ured da se obitelji „poznate Lee Deutsch” dodijeli klavir koji je ostao u stanu Deutschovih u Gundulićevoj, a u koji se uselio jedan pripadnik Poglavnikove tjelesne bojne kojemu glasovir „bezuovjetno neće biti potreban”. Već idućeg dana izdan je od istog Odsjeka nalog da se Stjepanu Deutschu vrte ključevi stana, odnosno da se obitelj ne treba iseliti. Bila je to posljedica zauzimanja niza istaknutih Hrvata vezanih uz kazalište. Međutim, godinu dana poslije Lea je umrla u stočnom vagonu na putu za Auschwitz. Imala je 16 godina.

HR-HDA 252, RUR. ŽO, 3612/1942, k. 12

Uništenje Židova u NDH

RAVNATELJSTVO USTAŠKIH REDARSTVA
NEZAVISNE DRŽAVE HRVATSKE
Židovski odsjek

Broj: 3612..... Zagreb, 13 svibnja 1942

Predmet: Poništenje preporuke
za stan Žid. Stjepana
Deutsch .-

GRADSKOM STANBENOM UREDU
ZAGREB

Pozivom na naš dopis od 29. IV. 1942 broj 3612 po predmetu preporuke potpisanog odsjeka, za ispražnjenje stana Deustoh Stjepana, umoljava se naslov da gornju preporuku stornira, a ključeve od stana, koji se nalaze kod naslova, preda vlasniku Židovu Deutsch Stjepanu.-

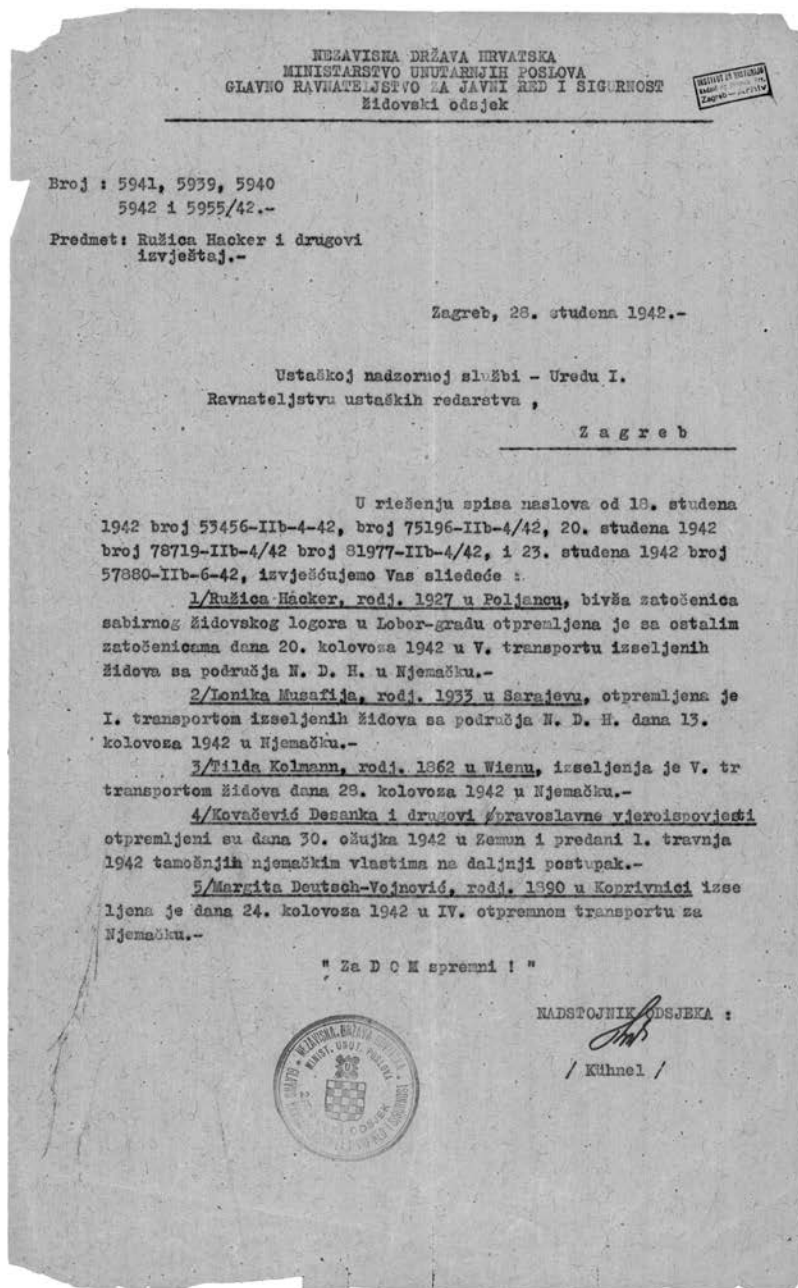
" Za D O M spremni ! "

Predstojnik Odsjeka:

provedeno

383PS-85.VM

Uništenje Židova u NDH

Iako ustaški glavešine nisu načelno odobravali zalaganje za spašavanje Židova i drugih progonjenih u NDH-u, ipak su mnogi ljudi intervenirali u nadi da će spasiti rodbinu, prijatelje ili poznanike. Ovaj je dokument nastao kao rezultat takvih nastojanja. Nažalost, na upit o sudbini spomenutih osoba odgovoreno je da su sve „iseljene“ u Njemačku, što je značilo da su poslone u logore.

HR-HDA 222, MUP ŽO,
5939-5942, 5955/1942.

Uništenje Židova u NDH

Francuski paviljon
Zagrebačkog zbora na
Savskoj cesti, danas u
sklopu Studentskog centra,
bio je 1941. mjesto na koje
su dovođeni zagrebački
Židovi da bi bili vlakovima
transportirani u logore.
Nakon nekog vremena
sabirno je mjesto prebačeno
na Zavraticu, u zonu
industrije i skladišta, kako bi
stanovnicima Zagreba bilo
manje uočljivo.

HPM/MRHH-N-9774/20

Zagrebački ilegalci izvršili su 14. rujna 1941. uspješnu diverziju u glavnoj zgradi pošte. Kako pravi počinitelji nisu bili uhvaćeni, ustaške vlasti su pet dana poslije kao „idejne začetnike” te diverzije strijeljali 50 komunista i Židova koje su držali kao taoce. Proglas je tiskan u tiskari Dragutina Goldbergera koji je bio uhićen 24. srpnja 1941. i otpremljen u Slano, pa je u vrijeme objave proglasa najvjerojatnije već bio mrtav, ali je firma i dalje radila pod njegovim imenom.

HR-HDA 907, Zbirka stampata, 96/189

Uništenje Židova u NDH

NEZAVISNA DRŽAVA HRVATSKA
USTAŠKA NADZORNA SLUŽBA

2438

Ured I. _____

Broj 28409/42-IIb/3. _____

Zagreb, 28. svibnja 1942.

Predmet: Bakotić Ante i dr.,
upućenje u logor.

RAVNATELJSTVO USTAŠKOG REDARSTVA
Židovski odsjek

Z A G R E B

Upućuju se šliedeći Židovi po Župskoj redarstvenoj oblasti u Sarajevu u sabirni logor u Jasenovcu odnosno u Staru Gradišku:

- 1.) Blat (Ivan) Oskar, rođj. 1908 u Tuzli zubotehničar.
- 2.) Bakotić Ante rođj. 14.VI.1921. u Sinju, vojni kemičar.
- 3.) Kabiljo Benko, rođj. 1896 u Sarajevu, privatni činovnik.
- 4.) Montiljo Josef, rođj. 1897 u Sarajevu, limar.
- 5.) Elezar Papo, rođj. 1922 u Sarajevu, džorgandžija.
- 6.) Papo Mihađlo, rođj. 1911 u Sarajevu, zubotehničar.
- 7.) Papo Sadik, rođj. 28.XII.1905 u Sarajevu, ing.
- 8.) Vaserštajn Herman, rođj. 1873 u Tarnivšek, Elektrotehnike.
- 9.) Alatarac Terezija, rođj. 1878 u Dambuđići, trgovac.
- 10.) Montiljo Rikica, rođj. 1920 u Sarajevu, radnica.
- 11.) Atijas Zekić, rođj. 10.VII.1910 u Bihaću, domaćica.
- 12.) Krager Panika, rođj. 1907 u Tuzli modistkinja.
- 13.) Papo Sarika, rođj. 1903 u Sarajevu, domaćica.
- 14.) Matilda Pinto, rođj. 1904 u Bos. Petrovcu, kućanica. sa djetetom Rafaelom.
- 15.) Edita Kajon, rođj. 1904 u Bijeljini, domaćica.
- 16.) Švarchert Barta, rođj. 1893 u Tuzli, domaćica.
- 17.) Vaserštajn Izabela, rođj. 1880 u Kutini, domaćica.
- 18.) Vaserštajn Lajza, rođj. 1914 u Tuzli, domaćica.
- 19.) Sarko Sulejman, rođj. 1894 u Sarajevu, priv.čin.
- 20.) Atijas Zekić, rođj. 1902 u Sarajevu, biv.advokat.

domaćica sa djecom.

Gornje se dostavlja radi znanja i očevidnosti.

ZA DOM SPREMNI !

UPRAVITELJ :

RAVNATELJSTVO USTAŠKOG REDARSTVA
ŽIDOVSKI ODSJEK
Broj 4039 -
7. VI. 1942.

Nisu evidentirani!
zob. 9. VI. 42
Pch

U NDH-u nisu, dakako, stradavali samo zagrebački Židovi, nego svi oni koji su bili u dohvat u ustaških vlasti. Ovaj popis sarajevskih Židova upućenih u Jasenovac i Staru Gradišku, kao i mnogi drugi slični dokumenti, otkriva da su ustašama narodni neprijatelji bile i kućanice i njihova djeca čija je sudbina bila poznata pa im nije trebalo evidentirati ni imena. Rukopisna primjedba, pripisana dvanaest dana poslije „Nisu evidentirani“ možda upućuje na to da su bili likvidirani po dolasku u logor, a da nisu bili zavedeni u evidencijske liste. Na popisu se pojavljuju sefardska i aškenaska prezimena, odražavajući genezu sarajevskog židovstva koje su činili sefardi doseljeni iz Španjolske oko 1500. i aškenazi koji su došli nakon austrougarske okupacije Bosne.

HR-HDA 252, RUR ŽO,
4039/1942., k. 13

Uništenje Židova u NDH

POLICIJSKI RADIO-TELEGRAM											
Na: Ravnateljstvu Ustaškog redarstva Židovski odsjek Zagreb											
I Z	Broj telegrama	Vrsta	Broj	Vreme prijave			Službeni podaci	Vreme prijema			Potpis radio-telegramliste.
				h	č	min		h	č	min	
	94	Z	49	22/XII	22	46		22/XII	22	25	Porobić
Redarstveni krugoval Sarajevo											
Danas otpreman u sabirni logor Jasenovac 70 četnika komunisti i komunistkinje i 155 Židova a u zatočenički logor u Đakovu 668 Židovki i djece. Velika većina potonjih nije preživjela, a konačno im je određište bio Auschwitz.											
T. br. 3035/41 Ivan Tolj											
RAVNATELJSTVO USTAŠKOG REDARSTVA ŽIDOVSKI ODSJEK Broj 835/ 30. XII. 1941.											
<i>Primljeno na listu znano je mijenja aka</i>											

Ovim telegramom od 22. prosinca 1941., pisanim na još uvijek starim, na srpskome tiskanim obrascima, obavještava predstavnik ustaške vlasti u Sarajevu, Ivan Tolj, Židovski odsjek u Zagrebu da je iz Sarajeva u sabirni logor Jasenovac i Gradišku otpremljeno 70 četnika, komunista i komunistica te 55 Židova, a u zatočenički logor u Đakovu 668 Židovki i djece. Velika većina potonjih nije preživjela, a konačno im je određište bio Auschwitz.

HR-HDA-252, RUR ŽO, 8351/1941., k-8

Uništenje Židova u NDH

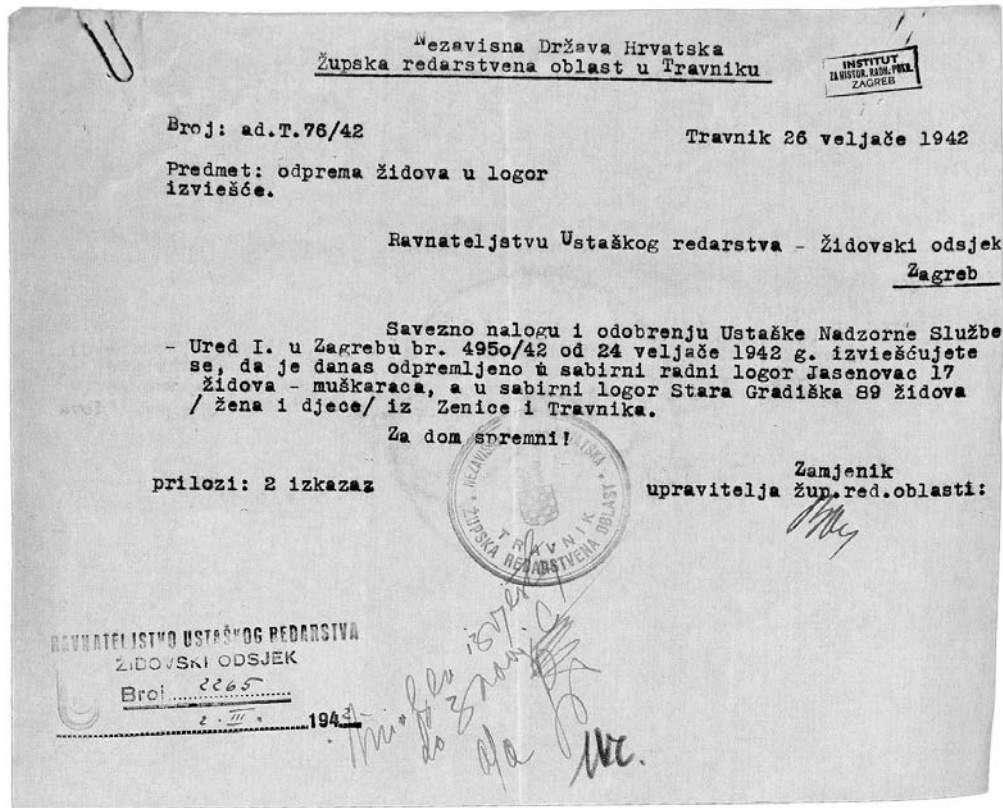
POPIS DJECE DO 14 GODINE INTERNIRANIH U LOBORGRADU 1074

Lš		
1./ Alkalaj Alfons	37./ Feldbauer Vlado	74./ Kaufmann Rado
2./ Alkalaj Estera	38./ Ferber Lili	75./ Kaveson Mois J.
3./ Alkalaj Iso	39./ " Vera	76./ Klein Eva
4./ Alkalaj Lunčika	40./ Finzi Ida Josef	77./ Klein Gusta
5./ Alkalaj Rozika	41./ Fleischhaker Mira	78./ Klein Heda
6./ Almoslino Dona	42./ Fried Blanka	79./ Klein Ivan
7./ Altarac I Abraham	43./ Friedmann Mirica	80./ Klein Katica
8./ " Jakob	44./ " Nada	81./ Klein Leo Lujo
9./ " Lorica	45./ Friedrich Saša	82./ Klein Ruža
10./ " Nina	46./ Frommer Erika	83./ Koen Hani
11./ " Rahela	47./ Gaon Estera	84./ Kohn Leica
12./ Atijas Albert	48./ Glück Milica	85./ Kohn Pauli
13./ " Šarika	49./ Goldberger Mirta	86./ Kohn Tea Ruth
14./ " David	50./ Goldgraber Eva	87./ Konforte Iso
15./ Bachrach Ivica	51./ Gostl Mira	88./ Konforti Salamon
16./ Baruh Rika	52./ Guttman Tommy	89./ Konrad Livijsa
17./ Berger Mirjama	53./ Hacker Ružica	90./ Kraut Ivka
18./ " Vera	54./ Händler Irma	91./ Kreutenberg Ljubica
19./ Blauhorn Branko	55./ " Miroslava	92./ Kreutenberg Samuilo
20./ " Tea	56./ Heimer Erica	93./ Langraf Olga
21./ Blumenstock Eva	57./ Herzberg Helga	94./ Leitner Nadica
22./ " Hinko	58./ Hirschler Ruben	95./ Levi Albert
23./ Büchler Dina	59./ " Zlatica	96./ Levi Bianka S.
24./ Danon Ela	60./ Hirschsohn Vera	97./ Levi Danko
25./ " Miša	61./ Kabiljo E Joži	98./ Levi Berta
26./ " Mojsije	62./ Kahlfuss Alfred	99./ Levi Ela
27./ " Aron	63./ Kajan Leon	100./ Levi Emica
28./ Deutsch Otto	64./ Kajan Mirko	101./ Levi Palomba
29./ Ebenstein Gizi	65./ Lampos Jakob	102./ Levi Robert
30./ Eckstein David	66./ " Simha	103./ Levi Safira
31./ Eisenstädter Branko	67./ Katan Bonči	104./ Levi Sida
32./ " Vera	68./ " Moric	105./ Levi R. Silvio
33./ Engl Mirko	69./ " Simha	106./ Leviš Marcel
34./ " Rut	70./ Matz Boris	107./ Löwenthal Helga
35./ Eskenazi Meri	71./ " Georg	108./ Lustig Ivo
36./ Feldbau	72./ " Lia	
37./ Feldbau	73./ " Lia	

Prva stranica popisa djece zatočene u Loborgradu kamo su bila odvedena sa svojim majkama. Barokni je dvorac bio samo jedan od nekoliko logora za žene i djecu u NDH-u. U vrlo lošim uvjetima od bolesti, iscrpljenosti i zlostavljanja preminulo je više od 200 žena i djece. Židovke i njihova djeca bili su na kraju transportirani u Auschwitz gdje su gotovo svi stradali.

HR-HDA-1514. Ustaško povjereništvo za grad i kotar Koprivnica. k-1

Uništenje Židova u NDH

Izvještaj ustaških vlasti u Travniku o deportiranju židovskih muškaraca u Jasenovac, a žena i djece u Staru Gradišku. Većina židovskih obitelji bila je razdvajana, a pojedini članovi slani su u različite zatvore i logore, tako da oni malobrojni koji su preživjeli rat nisu još dugo mogli saznati je li im tko od obitelji ostao na životu.

HR-HDA-252, RUR ŽO, 2665/1942., k-10

Jasenovac je bio najveći i najstrašniji ustaški logor u kojem su logoraši ubijani na najbrutalnije načine, često udarcima maljem ili rezanjem grkljana, ponekad uz prethodno brutalno izjvljavanje. Neki su logoraši usmrćivani izgladnjivanjem ili uskraćivanjem vode. Vrlo se malo Židova koji su došli u Jasenovac iz njega uspjelo spasiti.

HPM/MRNH-F-89980

Uništenje Židova u NDH

Uništenje Židova u NDH

Po dolasku u logor zatvorenici su oduzimane sve stvari: prstenje, satovi, novac, hrana, cigarete, termos-boce... Osim pljačke, motiv je bio ponižavanje i stvaranje osjećaja beznađa.

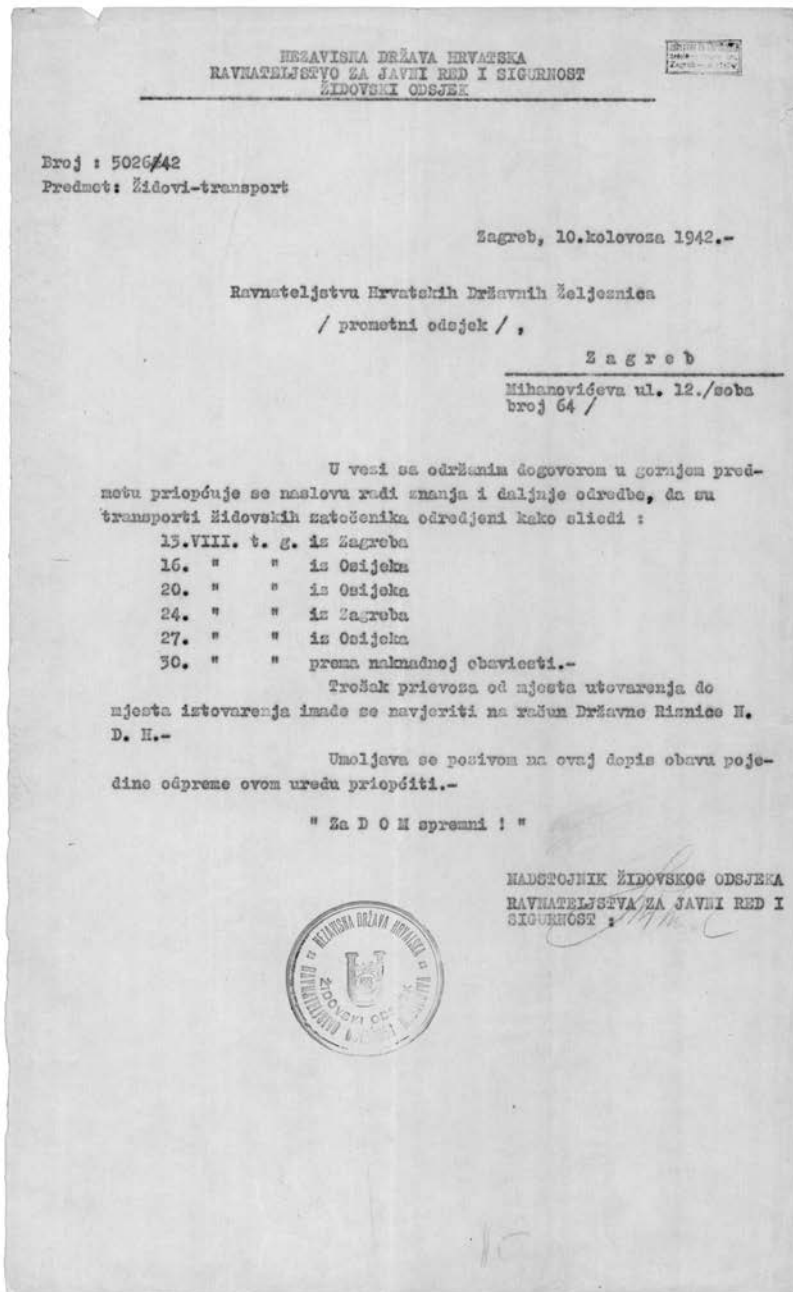
JUSP Jasenovac

Skela u Jasenovcu kojom se prelazilo na drugu stranu Save. Osim za prijevoz, skela je često služila i kao gubilište. Ustaše bi logoraše doveli na skelu, zaklali i bacali u Savu.

HPM/MRNH-F-104328

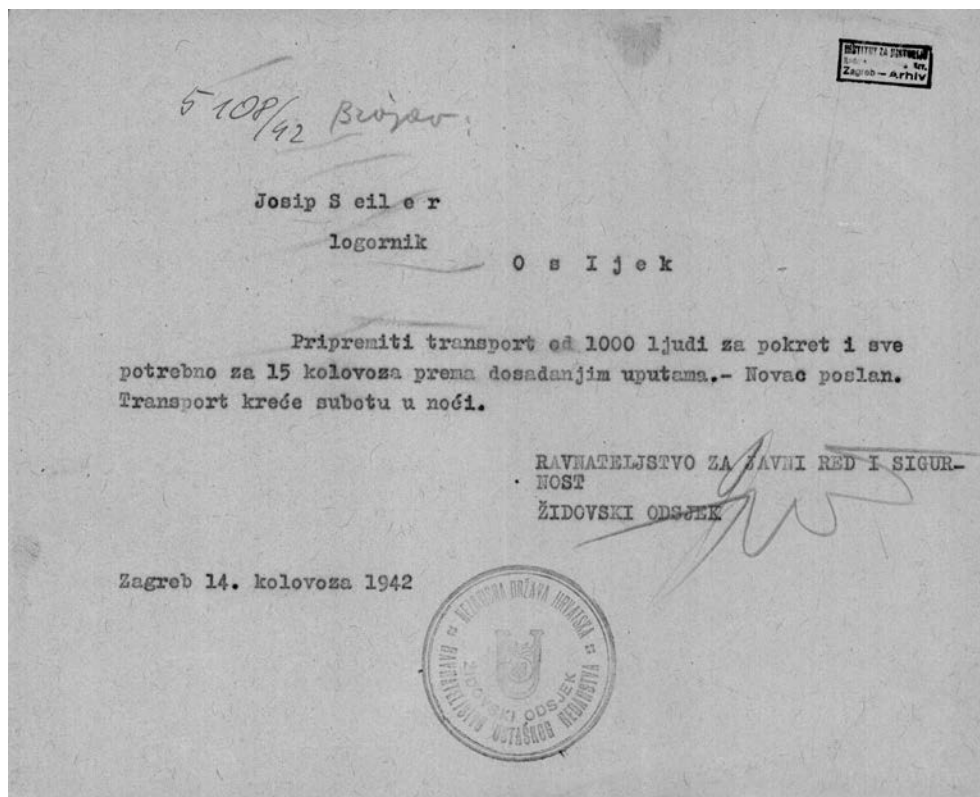
Uništenje Židova u NDH

Dopis kojim Židovski odsjek obavještava Ravnateljstvo Hrvatskih državnih željeznica o terminima u kojima treba osigurati transport Židova iz Zagreba i Osijeka. Dokumenti poput ovog otvaraju pitanje sukrivnje u uništenju židovske zajednice na području NDH-a. Kakva je bila uloga i kakva odgovornost svih onih ljudi koji nisu pripadali ustaškom pokretu, ali su ipak sudjelovali u Holokaustu, poput uprave i zaposlenika Hrvatskih državnih željeznica? Jesu li oni imali mogućnost izbora? Jesu li se mogli suprotstaviti ili sabotirati naredbe ustaških vlasti? Jesu li u deportacijama Židova sudjelovali nevoljko i s nelagodom, ili iz uvjerenja?

HR-HDA-252, RUR ŽO,
5026/1942., k-15

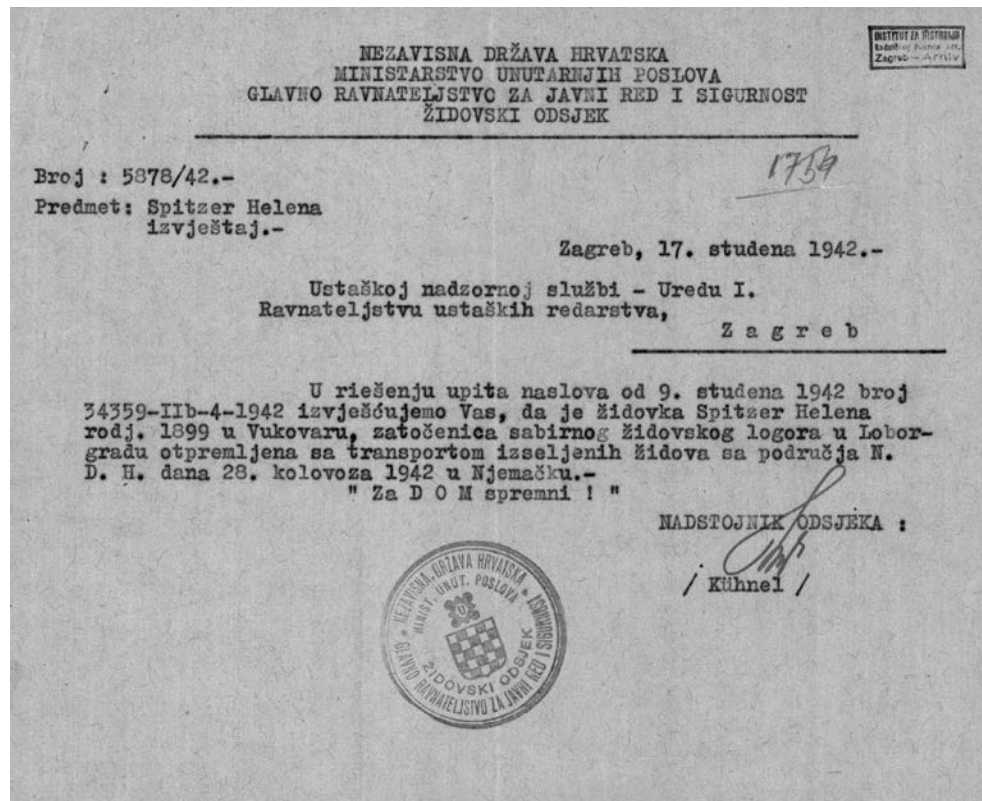
Uništenje Židova u NDH

Ustaške su vlasti nastojale koliko-toliko prikriti deportacije Židova. Sabirna mjesta nalazila su se na rubovima grada, Židovi bi se tamo okupljali rano ujutro, a ovaj dopis pokazuje da su transporti organizirani noću.

HR-HDA-252, RUR ŽO, 5108/1942., k-15

Uništenje Židova u NDH

Zločin se prikrivao i korištenjem riječi koje nisu odgovarale stvarnim događajima. Deportiranje Židova u Auschwitz i druge logore nazvano je „iseljavanjem“, iako se znalo da su ljudi slani u logore smrti iz kojih nije bio planiran povratak. Taj postupak ustaše su preuzeli od Nijemaca koji su Židove također uvjeravali da će ih preseliti na Istok, a sve kako bi izbjegli otpor ili paniku koji bi otežali proces likvidacije.

HR-HDA, RUR ŽO, 5108/1942., k. 15

Miroslav Šalom Freiburger bio je u vrijeme NDH-a zagrebački rabin, a od 1942. nadrabin. Od početka ustaškog terora nastojao je pomagati članovima svoje zajednice u pokušajima da napuste zemlju ili je posjećivao zatvorene Židove i slao im pakete pomoći. Iako mu je nadbiskup Alojzije Stepinac nudio da ga spasi, odbio je napustiti članove zajednice koji su još opstali u Zagrebu do travnja 1943. Prvih dana svibnja uhićen je s članovima svoje obitelji i deportiran u Auschwitz. Odmah po dolasku prosvjedovao je pred njemačkim oficirima zbog neljudskog postupka tijekom transporta. Smjesta je obješen, navodno još na rampi na kojoj se vršila selekcija novopridošlih zatočenika.

HR-HDA, RUR ŽO, 5878/1942., k. 15

Uništenje Židova u NDH

Nr. 37093/1942 1089 C¹
 Auschwitz, den 30. Oktober 1942
 der Fabrikant Stjepan Spanić
 katholisch früher mosaisch.
 wohnhaft Zagreb, Gundulićeva 15, Kroatien
 ist am 22. Oktober 1942 um 15 Uhr 30 Minuten
 in Auschwitz, Kasernenstrasse verstorben.
 Der Verstorbene war geboren am 17. November 1898
 in Zagreb
 (Standesamt _____ Nr. _____)
 Vater: Egidio Spanić, zuletzt wohnhaft in Zagreb
 Mutter: Tinka Spanić geborene Neumann
 Der Verstorbene war nicht verheiratet
 Eingetragen auf mündliche — schriftliche Anzeige des Arztes Doktor der
 Medizin Kromer in Auschwitz vom 22. Oktober 1942
 D. Anzögerin
 Vorgelesen, genehmigt und unterschrieben.
 Die Übereinstimmung mit dem
 Erstbuch wird beglaubigt.
 Auschwitz, den 30. 10. 1942
 Der Standesbeamte Der Standesbeamte
 in Vertretung in Vertretung
 Quakernack
 Todesursache: Akuter Magenkarzinom
 Bescheinigung des Verstorbenen am _____ in _____
 (Standesamt _____ Nr. _____).

Smrtni list zagrebačkog industrijalca Stjepana Španića, napisan u Auschwitzu 30. listopada 1942., osam dana nakon Španićeve smrti. Ovaj je smrtni list dio dokumentacije koja se u logoru vodila do prosinca 1943., a od koje je sačuvan samo manji dio za oko 69 000 ubijenih. U svim listovima kao mjesto smrti navodi se Auschwitz, Kasernenstrasse, ulica koja u Auschwitzu uopće nije postojala, ali je upisana kako bi se stvorio dojam da je osoba preminula na nekoj „normalnoj“ adresi, a ne u logoru. Razlog smrti (želučane tegobe) također je izmišljen i jedan je od triju razloga koji su upisivani u smrtne listove. SS-Oberscharführer Walter Konrad Quakernack, koji je izdao smrtni list, bio je voditelj matičnog ureda u logoru i Krematorija I. U prosincu 1945. britanski vojni sud osudio ga je na smrt.

Državni muzej Auschwitz-Birkenau,
 Br. 37093/1942.

Uništenje Židova u NDH

Oto Konstein, dječak na fotografiji, jedini je od svoje obitelji preživio Holokaust. Obitelj Konstein živjela je u Čakovcu, koji je nakon raspada Jugoslavije s čitavim Međimurjem pripao Mađarskoj. Iako su u Mađarskoj od 1938. donošeni protužidovski zakoni, a deseci tisuća mađarskih Židova stradali su kao pomoćni radnici na istočnoj bojišnici ili su kao nemađarski državljani izručeni Nijemcima već 1941., ipak mađarske vlasti nisu pristale na zahtjeve Nijemaca da im izruče sve Židove. Tako je velika većina mađarskih Židova doživjela proljeće 1944., a među njima i obitelj Konstein. Tada na vlast u Mađarskoj državnim udarom dolazi fašistička stranka Strelasti križevi koja odmah započinje s deportacijama. Gospođa Konstein i njezina desetogodišnja kći ubijene su odmah po dolasku u Auschwitz u plinskoj komori, otac je u istom logoru stradao početkom 1945. Oto se spasio predstavljajući se starijim no što je stvarno bio, pa je bio raspoređen na rad i tako u logoru Bergen-Belsen dočekao Britance.

Ustupio Vladimir Kalšan

Uništenje Židova u NDH

U zločinu protiv Židova u NDH-u sudjelovali su brojni pojedinci, od onih u vrhovima vlasti, preko srednje rangiranih dužnosnika i činovnika, do ustaša koji su osobno ubijali, ali i do svih onih „običnih ljudi” koji su se okoristili jeftinim kupovanjem ili dobivanjem židovske imovine. Među onima koji su bili idejni začetnici Holokausta u NDH-u bio je i Andrija Artuković (u prvom redu prvi s lijeva), ministar unutarnjih poslova koji je radio na stvaranju rasnih zakona te otvoreno zagovarao rješenje židovskog pitanja na način kako je to učinila Njemačka. Nakon sloma NDH-a pobjegao je u SAD odakle je napokon 1986. izručen Jugoslaviji. Na suđenju u Zagrebu osuđen je na smrt, ali kazna nije izvršena pa je 1988. umro u zatvorskoj bolnici.

HR-HDA 1561/04972

Uništenje Židova u NDH

Među organizatorima Holokausta posebno mjesto pripada Eugenu Didi Kvaterniku, prvom ravnatelju Ravnateljstva za javni red i sigurnost i čelniku Ustaške nadzorne službe. U nadležnosti tih službi bila je organizacija koncentracijskih logora.

HR-HDA-1561/02681

Dok je Artuković bio zakonodavac, a Eugen Dido Kvaternik organizator, Maks Luburić je bio izvršitelj. Po uzoru na njemačke logore organizira Jasenovac i druge logore u kojima naređuje masovne likvidacije zatočenika.

JUSP Jasenovac

Križ, 18. VII 1941

Nastaško redarstveno povjerenstvo
Židovski odsjek
Zagreb
Bugućeva ul 17

Štupoš, mi molim, da ispišite
Nastaško povjerenstvo u Zagrebu, da ovdje
Židovi, u općini Križ (ul. Čazma) ne čine se
ni kakove zakonske naredbe o Židovima t.j. ne
nose znak, židovska trgovina nije obilježena
židovskom oznakom, nema povjerenika u trgovini,
povjerenju gostione i t.d. Ponašaju se kao da su
oni prvi Hrvati, a do posljednjeg časa slušali su
samo engleske radiostanice.

Nekoliko puta sam opomenuo ovdješnjeg
povjerenika župnika Antuna Medveca, kao prijatelja,
da se treba držati zakona o Židovima ali on
riješuje, da će se držati zakona kada ga to
dobije pišmanu obavijest!?

Molim Nastaško povjerenstvo, da ispiše
našeg gosp. povjerenika Antuna Medveca, da se
Židovima postupa prema zakonu jer je njihov posao
prešao predaleko što se na njih ne primjenjuje
zakonske naredbe

Za dom - spremni!

Dr. Rudolf Mađarević
Općinski liječnik

ISPOSTAVA
NASTAŠKOG REDARSTVENOG POVJERENIŠTVA
ŽIDOVSKI ODSJEK
Br. 602
21. VII. 1941

Zločinci nisu bili samo oni koji su izravno ubijali ili naređivali ubijanje. Bili su to i denuncijanti, poput općinskog liječnika u Križu pokraj Čazme, dr. Rudolfa Mađarevića, koji je Židovskom odsjeku u Zagrebu tužio svoje židovske sumještane da ne nose židovske oznake, da im trgovine nisu označene i da u njima nema povjerenika, a da su „do posljednjeg časa“ slušali engleske radiostanice. Mnogi su Židovi, koji su se skrivali kod Hrvata, stradali jer su ih denuncirali ljudi poput dr. Mađarevića.

HR-HDA 602/1942.

Uništenje Židova u NDH

Tijekom cijelog razdoblja NDH-a bilo je Hrvata koji su bili spremni zaštititi svoje židovske sugrađane i prijatelje, bilo da su se za njih zalagali kod ustaških vlasti, bilo da su ih skrivali po cijenu vlastita života. Više od stotinu Hrvata dobilo je od države Izrael u znak zahvalnosti titulu Pravednika među narodima zbog toga što su spasili jednu ili više osoba. Među njima ima i poznatih ljudi, poput enciklopedista Mate Ujevića, urednika Hrvatske enciklopedije koja je izlazila od 1941. (još u vrijeme Banovine Hrvatske) do 1945. i suradnika Miroslava Krležę na brojnim poslijeratnim enciklopedističkim projektima.

Ustupila Iva Ujević Birtić

Poborniku da sam u redu
primila šilim (perzer) kopog sam
kod dr. Jozse Brudaka u junu
1941 g. bila pohranila.

Slava Špiter-Leri

Zagreb, dan 15. X. 1945

Potvrda

Kopiju potvrditi da sam u redu
primila i juna 1941 g. kopog sam
kod dr. Jozse Brudaka u junu
1941 g. bila pohranila, te kopie sam u redu
primila.

Prof. T. D. 1946. -

Stjepan

Uništenje Židova u NDH

Prijepis.
Rč 2566/45 U I M E N A R O D A
Kotarski narodni sud za grad Zagreb u predmetu Tee Furman radi povratka imovine donio je ovaj
Z a k l j u č a k
I. Moliteljici Tee Furman vraćaju se u vlasništvo niže navedene pokretnine koje se sada nalaze u stanu dr. Joze Budaka Jurišićeva ul.16 i to: 4 perzijska ćilima, 1 stropna svjetiljka i 1 kristalna vaza.
II. Moliteljica se upućuje na gradsku upravu narodnih dobara radi predaje pokretnina.
R a z l o z i :
Moliteljica navodi u molbi da je dolaskom okupatora morala napustiti Zagreb te je gore navedene predmete pohranila kod dr. Joze Budaka liječnika u Zagrebu.
Pošto prema tome postoje uvjeti i čl. 1. Zakona od 24.5. 1945. zaključeno je kao gore.
Kotarski narodni sud za grad Zagreb
U Zagrebu dne 26. listopada 1945
Predsjednik suda: Bruno Mandić
Za točnost: /Potpis nečitljiv/
Na: 1. Tea Furman Zagreb Boškovićeva ul. 26
2. Javni tužilac Zagreb
3. Gund.

Neki su Židovi, bježeći iz Zagreba, ostavljali kod poznanika stvari koje nisu mogli ponijeti, a koje su smatrali vrijednima. Dr Jozo Budak, od 1940. voditelj odjela za fizikalnu terapiju Bolnice milosrdnih sestara u Zagrebu i kasnije osnivač Škole za fizikalnu medicinu, bio je osoba od povjerenja nekolicine Židova koji su kod njega pohranili odjeću, obuću, tepihe, vaze, posteljinu i razne druge stvari. Iako je krajem 1944. bio zatvoren zbog suradnje s partizanima, stvari su ostale u njegovom stanu pa ih je vlasnicima po povratku iz izbjeglištva mogao vratiti.

Ustupio Neven Budak